

Ο Μαρξ ως δημοσιογράφος

Στις 27 Απριλίου 1961 ο Τζον Κέννεντυ απηύθυνε χαιρετισμό στη συνέλευση της Ένωσης Εκδοτών Αμερικανικών Εφημερίδων, στο ξενοδοχείο «Γουόλντορφ-Αστόρια» της Νέας Υόρκης. Προσπαθώντας να πείσει τους μεγαλοεκδότες ότι οφείλουν να πληρώνουν καλά τους δημοσιογράφους έτσι ώστε αυτοί να μη δελεάζονται από τις Σειρήνες του κομμουνισμού, ο Αμερικανός πρόεδρος επικαλέσθηκε τον... Καρλ Μαρξ:

Ίσως θυμάστε ότι το 1851 η εφημερίδα *New York Herald Tribune*, με εκδότη τον Οράτιο Γκρήλυ, προσέλαβε ως ανταποκριτή της στο Λονδίνο έναν άσημο δημοσιογράφο ονόματι Καρλ Μαρξ. Λέγεται ότι ο άφραγκος Μαρξ, επικεφαλής μιας οικογένειας που υπέφερε από αρωστίες και υποσιτισμό, ζητούσε επίμονα από τον Γκρήλυ και τον διευθυντή της εφημερίδας Τσαρλς Ντάνα να του αυξήσουν τη γενναιόδωρη αμοιβή—πέντε δολάρια το κομμάτι—την οποία αυτός και ο Ένγκελς λαιδορούσαν ως «άθλια, μικροαστική απάτη». Όταν οι οικονομικές του αξιώσεις δεν βρήκαν ανταπόκριση, ο Μαρξ αναζήτησε άλλες πηγές βιοπορισμού και κύρους, τετριπτόντας τη συνεργασία του με την *Tribune* και αφιερώνοντας όλο το χρόνο και το ταλέντο του στον αγώνα που θα κληροδοτούσε στον κόσμο τους σπόρους του λενινισμού, του σταλινισμού και του Ψυχρού Πολέμου. Ας ήταν μοναχά οι ιδιοκτήτες αυτής της νεοϋορκέζικης εφημερίδας να του είχαν φερθεί με μεγαλύτερη ευγένεια! Αν ο Μαρξ είχε περιοριστεί στο ρόλο του ξένου ανταποκριτή, η ιστορία μπορεί να ήταν διαφορετική»!¹

Αν αφήσουμε στην άκρη την κακόβουλη ειρωνεία του Κέννεντυ, που δεν είχε τη διανοητική εντιμότητα να αναγνωρίσει ότι το 1851 ο «άσημος» Μαρξ ήταν ήδη διεθνούς φήμης Γερμανός φιλόσοφος, συγγραφέας, μαζί με τον Ένγκελς, του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ήδη διεθνούς μπεστ σέλερ τρία χρόνια πριν, και εκ των ηγετών της Ένωσης Κομμουνιστών, την οποία καταδίωκαν οι μυστικές υπηρεσίες όλων των απολυταρχικών καθεστώτων στην ηπειρωτική Ευρώπη. Γεγονός παραμένει ότι ο Αμερικανός πρόεδρος ήταν εξοικειωμένος με μια πλευρά της προσωπικότητας του μεγάλου διανοητή που οι περισσότεροι, ακόμη και στους κόλ-

¹ Ο Π. Παπακωνσταντίνου είναι δημοσιογράφος.

πους της Αριστεράς, αγνοούν. Απειράριθμα βιβλία έχουν γραφτεί για τον φιλόσοφο Μαρξ, τον οικονομολόγο Μαρξ, τον ιστορικό Μαρξ, τον κοινωνιολόγο Μαρξ, τον κομμουνιστή ηγέτη Μαρξ, τον ποιητή Μαρξ, ακόμη και τον ερασιτέχνη μαθηματικό Μαρξ. Ο δημοσιογράφος Μαρξ όμως παραμένει σε μεγάλο βαθμό στη σκιά. Πράγμα παράξενο για έναν freelance συγγραφέα, για τον οποίο, πέραν των περιορισμένων εσόδων από τα βιβλία του και της οικονομικής στήριξης του Ένγκελς, η δημοσιογραφία υπήρξε η κυριότερη και η πιο σταθερή πηγή βιοπορισμού στο μεγαλύτερο διάστημα της ενήλικης ζωής του.

Ένα νεανικό φλερτ που εξελίχθηκε σε μόνιμη σχέση

Πολλοί επαναστάτες, πριν και μετά τον Μαρξ, ασχολήθηκαν με τη δημοσιογραφία. Ο Μαράξ εξέδιδε τον *Φίλο του λαού* κι ο Γράκχος Μπαμπέφ, ανταποκριτής του *Ταχυδρομίου της Ευρώπης*, όταν ξέσπασε η Γαλλική Επανάσταση το 1789, εξέδωσε στη συνέχεια την *Εφημερίδα της ελευθεροτυπίας* και τον *Μαχητή των δικαιωμάτων του ανθρώπου*. Ο Λένιν δήλωνε «δημοσιολόγος», αν και η ενασχόλησή του περιορίστηκε στην κομματική δημοσιογραφία, στην υπηρεσία των επιτακτικών πολιτικών και οργανωτικών καθηκόντων που έθετε κάθε φορά η συγκυρία. Ο Τρότσκι άσκησε τη δημοσιογραφία και για βιοποριστικούς λόγους – και μάλιστα «μάχιμη» δημοσιογραφία με όλη τη σημασία της λέξης, αφού εργάστηκε ως πολεμικός ανταποκριτής εφημερίδων στην περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων².

Η περίπτωση του Μαρξ ήταν κάπως ιδιόμορφη: Εργάστηκε σε μεγάλης κυκλοφορίας έντυπα, αλλά με πολύ ανορθόδοξο, για τα δεδομένα της επαγγελματικής δημοσιογραφίας του τότε και του σήμερα, τρόπο: Ουδέποτε επιχειρήσε να κάνει ρεπορτάζ και να αποκτήσει πρόσβαση σε πηγές πληροφόρησης (πολιτικά πρόσωπα, διπλωματικά σαλόνια, επιχειρηματικούς κύκλους κ.λπ.). Πηγές του ήταν οι δημόσιες βιβλιοθήκες και τα πιο έγκυρα περιοδικά του διεθνούς Τύπου. Τελειομανής στη δημοσιογραφία όσο και στη συγγραφή των θεωρητικών του έργων, βασιζόταν όχι στην πρωτοτυπία της είδησης, αλλά στο βάθος της ανάλυσης, την ευρύτητα των γνώσεων και τη γλαφυρότητα του λογοτεχνικού του ύφους. Μ' αυτά και μ' αυτά δεν είναι περίεργο που αρκετά σημαντικά έργα του Μαρξ εμφανίστηκαν για πρώτη φορά ως άρθρα (ή σειρά άρθρων) σε εφημερίδες: *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*, *Η 18η Μπρουμεϊού του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, *Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο κ.ά.*

Το φλερτ του Μαρξ με τη δημοσιογραφία αρχίζει το 1841. Η αλήθεια είναι ότι, έχοντας κάνει νομικές σπουδές και διδακτορικό στη Φιλοσοφία, ο 23χρονος Μαρξ προσανατολιζόταν ακόμη για πανεπιστημιακή καριέρα, αν και συνειδητοποιούσε ότι ο ριζοσπαστικός δημοκρατισμός και ο αδιάλλακτος χαρακτήρας του περιορίζαν κατά

πολύ τις πιθανότητες για κάτι τέτοιο στις συνθήκες της πρωσικής απολυταρχίας. Το πρώτο του δημοσιογραφικό - εκδοτικό σχέδιο ήταν να εκδώσει μαζί με τον Μπρούνο Μπάουερ, από την ομάδα των (αριστερών) νέων χεγκελιανών, το *Αρχείο του αθεϊσμού*, ένα θεωρητικό περιοδικό που δεν είδε ποτέ το φως της ημέρας. Έγραψε το πρώτο του δημοσιογραφικό άρθρο για την εφημερίδα της Δρέσδης *Deutsche Jahrbücher*, τον Φεβρουάριο του 1842. Ήταν μια έξοχη πολεμική εναντίον της βαριάς λογοκρισίας που είχε επιβάλει ο βασιλιάς της Πρωσίας Φρειδερίκος-Γουλιέλμος Δ΄. Ούτε αυτό είδε όμως το φως της δημοσιότητας, αφού οι αρχές πρόλαβαν και έκλεισαν την εφημερίδα. Το προσωρινό εμπόδιο εντούτοις δεν νάρκωσε το δημοσιογραφικό μικρόβιο που φώλιαζε στο μυαλό του νεαρού φιλοσόφου, αντιθέτως το ερέθισε, στρέφοντας τον Μαρξ στην πολύ ευρύτερης επιρροής *Die Rheinische Zeitung* (Εφημερίδα του Ρήνου).

Τα δέλεαρ που εμφάνιζε η δημοσιογραφία στα μάτια του νεαρού Μαρξ ήταν προφανή: Μια άμεση πηγή εισοδήματος, κάτι που δεν μπορούσε να του προσφέρει ούτε το πανεπιστήμιο, ούτε η άλλη κλίση των νεανικών του χρόνων, η ποίηση³ την ικανοποίηση του δημόσιου λόγου, της κοινωνικής αναγνώρισης, του άμεσου, εν θερμώ σχολιασμού σημαντικών γεγονότων⁴ τη γείωση του θεωρητικού στην καυτή, κοινωνική πραγματικότητα⁵ αλλά και το άνοιγμα των ενδιαφερόντων, τα διαρκή κίνητρα για μελέτη – κάτι ιδιαίτερα σημαντικό για έναν άνθρωπο που καταβρόχθιζε με ασύλληπτη ταχύτητα βιβλία επί παντός του επιστητού.

Πιστός στην παράδοση του γαλλικού Διαφωτισμού και των Εγκυκλοπαιδιστών, ο Μαρξ εκτιμούσε το ρόλο της ελεύθερης δημοσιογραφίας στον εκδημοκρατισμό και την κοινωνικοποίηση της γνώσης. «Προϊόν της κοινής γνώμης, ο ελεύθερος Τύπος παράγει ο ίδιος την κοινή γνώμη»³, έγραφε ήδη το 1843, σε μια από τις τόσο χαρακτηριστικές, λεκτικές-νοηματικές αντιστροφές, που θα χαρακτήριζαν εφεξής το λογοτεχνικό του ιδίωμα. Για τον Μαρξ, «η πρώτη αρετή του Τύπου είναι να μην αποτελεί εμπόρευμα». Παρότι την εποχή που εντάσσεται στη συντακτική ομάδα της *Die Rheinische Zeitung* δεν είναι ακόμη κομμουνιστής, βλέπει τον ελεύθερο Τύπο ως έμβρυο σοσιαλισμού και τη σύνταξη ως κολεκτίβα, με εσωτερικό καταμερισμό εργασίας, αλλά συλλογική ευθύνη για το δημοσιογραφικό έργο. Υπό αυτό το πρίσμα, απορρίπτει την υπογραφή των άρθρων από τους συντάκτες: «Είμαι πεπεισμένος ότι η ανωνυμία αποτελεί ουσιώδες μέρος της δημοσιογραφίας. Η εφημερίδα, μακριά του να αντανακλά τον πλουραλισμό των απόψεων, πρέπει να μιλά με ενιαία φωνή»⁴.

Η Εφημερίδα του Ρήνου

Την Πρωτοχρονιά του 1842 κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της *Die Rheinische Zeitung* (Εφημερίδα του Ρήνου). Όπως γράφει στη βιογραφία του Μαρξ ο Φρήντριχ Έγγκελς: «Ήταν η εποχή που τα πιο νεαρά στοιχεία της ριζοσπαστικής μπουρζουαζίας της

Ρηνανίας, επηρεασμένα από τους νέους χεγκελιανούς και σε συμφωνία με τους φιλελεύθερους ηγέτες, επιζητούσαν μια μεγάλη εφημερίδα της αντιπολίτευσης στην Κολωνία»⁵.

Αρχικά, η εφημερίδα δεν ήταν και τόσο αντιπολιτευτική όσο υποστηρίζει ο Ένγκελς. Η φιλελεύθερη αστική τάξη της Ρηνανίας επιζητούσε ένα αντίβαρο στην σκοταδιστική επιρροή της Καθολικής Εκκλησίας και ιδιαίτερα στην εφημερίδα της *Die Kölnische Zeitung*, που ασκούσε σοβαρή επιρροή με κυκλοφορία 8.000 φύλλων – κάτι αξιοσημείωτο για τα δεδομένα της εποχής. Στην προσπάθειά τους αυτή οι φωτισμένοι αστοί της Ρηνανίας είχαν την υποστήριξη της προτεσταντικής Πρωσίας⁶. Η συμμετοχή του Μαρξ στη συντακτική επιτροπή της εφημερίδας είχε επομένως το χαρακτήρα ενός μεφιστοφελικού συμβιβασμού με το διάβολο. Το μίνιμουμ πρόγραμμα, τρόπον τινά, που υπηρετούσε η εφημερίδα και δικαιολογούσε τη συμμετοχή του Μαρξ ήταν ο αντικληρικαλισμός, η υπεράσπιση της ελευθεροτυπίας, των δημοκρατικών δικαιωμάτων και η προώθηση της ιδέας για ενοποίηση των γερμανικών κρατιδίων σε ενιαίο, εθνικό κράτος, κάτι που επιζητούσε με τους δικούς της όρους και η απολυταρχική Πρωσία. Είναι αλήθεια όμως ότι η εφημερίδα υιοθετεί σαφώς ριζοσπαστικότερους τόνους από τον Οκτώβριο του 1842, όταν ο Μαρξ, ο οποίος έχει στο μεταξύ κερδίσει τη γενική αναγνώριση της συντακτικής επιτροπής, αναλαμβάνει τη διεύθυνση.

Η πρώτη θητεία του «Δόκτορα Μαρξ» στην επαγγελματική δημοσιογραφία έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη μετέπειτα εξέλιξή του – και όχι μόνο γιατί στα γραφεία αυτής της εφημερίδας συναντήθηκε για πρώτη φορά με τον Ένγκελς. Η αναγκαστική ενασχόλησή του με τα «γίγνα» προβλήματα της κοινωνικής ζωής προσγειώνει το φιλόσοφο από την ιδέα της αλήθειας στο πεδίο των αληθινών συμφερόντων και βοηθάει το νομικό να ξεπεράσει το αστικό όριο των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», για να ανακαλύψει την οικονομία και τους ασυμφιλίωτους ανταγωνισμούς της. Αργότερα, ο ίδιος θα αποτιμήσει ως εξής αυτή την περίοδο της ζωής του: «Το 1842-1843, ως συντάκτης της *Rheinische Zeitung*, βρέθηκα στη στενάχωρη θέση να είμαι υποχρεωμένος για πρώτη φορά στη ζωή μου να εκφέρω γνώμη για τα λεγόμενα υλικά συμφέροντα [...]. Οι σπουδές που είχα κάνει μέχρι τότε δεν μου επέτρεπαν να διακινδυνεύσω οποιαδήποτε κρίση, ακόμη και για τα δημόσια οικονομικά της Γαλλίας. Προτίμησα λοιπόν να επωφεληθώ από την αυταπάτη που μοιράζονταν οι διαχειριστές της εφημερίδας, ότι θα μπορούσαν να αποφύγουν την προαναγγελθείσα εκτέλεσή της [σ.σ. από την πρωσική λογοκρισία] δίνοντάς της πιο μετριοπαθή τόνο, ώστε να εγκαταλείψω τη δημόσια σφαίρα και να αποσυρθώ στο γραφείο μου για μελέτη»⁷. Μ' αυτή την αίσθηση της ανεπάρεχας και με τη συνήθη βιβλιοφαγική βουλημία του, βυθίστηκε στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, η κριτική της οποίας θα αποτελούσε το βασικό θεωρητικό αντικείμενο της μετέπειτα ζωής του.

Σημείο καμπής στη διανοητική συγκρότηση του Μαρξ αποτέλεσαν τα άρθρα που

έγραψε, τον Οκτώβριο του 1842, για την περίφημη κλοπή ξυλείας στα γερμανικά δάση – άρθρα που θα προσέφεραν αργότερα πρώτη ύλη για τη διαπραγμάτευση της «πρωταρχικής συσσώρευσης», στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Η διαπίστωσή του ότι η τοπική Βουλή της Ρηνανίας θυσιάζε στο βωμό της νομικής ισότητας τους φτωχούς που αξιοποιούσαν ανεκμετάλλευτα, δημόσια αγαθά τον οδήγησε να ξεπεράσει τον στενό ορίζοντα του αστικού δικαίου και να ανακαλύψει τη διαδικασία της «περίφραξης» κοινοτικής γης (enclosure), τόσο καθοριστικής στη πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου στην προβιομηχανική Αγγλία. Ωθώντας μέχρι τα άκρα το φιλελευθερισμό, ο Μαρξ θα ανακάλυπτε τα όρια αυτού του φιλελευθερισμού, απ' όπου θα μπορούσε για πρώτη φορά να ανιχνεύσει τη νέα γη του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού, που μέχρι τότε αντιπροσώπευαν στη συνείδησή του γαλλικής προέλευσης ιδιορρυθμίες. Όχι τυχαία, ο όρος κομμουνισμός εμφανίζεται για πρώτη φορά σε τίτλο άρθρου του – «Ο κομμουνισμός και η εφημερίδα *Augsburger Allgemeine Zeitung*»⁸ – αμέσως μετά τη σειρά άρθρων για την κλοπή της ξυλείας.

Τα Γαλλογερμανικά χρονικά

Μετά το κλείσιμο της εφημερίδας και το γάμο του με την Τζέννυ φον Βεσφάλεν, ο Μαρξ μετακομίζει τον Νοέμβριο του 1843 στο περισσότερο φιλελεύθερο Παρίσι, για να αναλάβει τη διεύθυνση του περιοδικού *Γαλλογερμανικά χρονικά* (*Annales franco-allemands* ή *Deutsch-französische Jahrbücher*), όπως του έχει προτείνει ο Γερμανός φιλόσοφος Άρνολντ Ρούγκε, από την ομάδα των αριστερών νέων χεγκελιανών. Ένα περιοδικό που θα κυκλοφορούσε σε Γαλλία και Γερμανία, με αποστολή την πνευματική προετοιμασία της επικείμενης, όπως ακράδαντα πίστευαν οι δύο άνδρες, δημοκρατικής επανάστασης. Ήδη από τη θητεία του στην *Rheinische Zeitung*, ο Μαρξ έχει αποδείξει ότι, εκτός από μεγάλου διαμετρήματος διανοητής είναι και σπουδαίος γραφιάς – ικανότητα που μόνο θα ενισχύεται με τα χρόνια, έστω κι αν δεν συνοδεύτηκε ποτέ από ανάλογη δεξιότητα στον προφορικό λόγο.

Από το πρώτο κιόλας φύλλο του νέου περιοδικού οι οιωνοί εμφανίστηκαν δυσμενείς. Το παράνομο έντυπο συναντούσε μεγάλες δυσκολίες να διαδοθεί στη Γερμανία και τα οικονομικά προβλήματα ήταν αξεπέραστα. Επιπλέον, η συνεργασία του Μαρξ με τον Ρούγκε αποδείχθηκε προβληματική, όπως μαρτυρά μια επιστολή του τελευταίου. Αν και εγκωμιάζει σε υπερθετικό βαθμό τα πνευματικά προσόντα του Μαρξ, ο Ρούγκε τον χαρακτηρίζει «εντελώς ακατάλληλο για τη δημοσιογραφία» και επεξηγεί: «Διαβάξει τρομερά, εργάζεται με ασυνήθιστα εντατικούς ρυθμούς και διαθέτει κριτικό ταλέντο που εκφυλίζεται κάποτε σε μια παρατραβηγμένη διαλεκτική. Ωστόσο δεν τελειώνει τίποτα, τα αφήνει όλα στη μέση, για να ριχτεί και πάλι σε έναν ωκεανό νέων διαβασμάτων, απείρου βάθους»⁹.

Πέραν των διαφορών ταπεραμέντου, τους δύο άνδρες χωρίζει ένα διευρυνόμενο, με τον καιρό, φιλοσοφικό και πολιτικό ρήγμα, καθώς ο Ρούγκε παραμένει πιστός στον Χέγκελ και στον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό, ενώ ο Μαρξ αυτήν ακριβώς την περίοδο αφομοιώνει κριτικά τη βρετανική πολιτική οικονομία και τον γαλλικό σοσιαλισμό. Το αποτέλεσμα είναι τα *Γαλλογερμανικά χρονικά* να κλείσουν πολύ γρήγορα μετά την έκδοσή τους, τον Φεβρουάριο του 1844. Παρ' όλα αυτά, το σύντομο πέραςμα του Μαρξ από αυτό το εκδοτικό εγχείρημα απέφερε σημαντικούς καρπούς: Πρώτα απ' όλα, θεμελίωσε τη φιλία και συνεργασία του με τον Ένγκελς, ο οποίος, προπορευόμενος του Μαρξ, δημοσίευσε στα *Χρονικά* ένα από τα πρώτα, σημαντικά κείμενά του με τίτλο «Σχέδιο κριτικής της πολιτικής οικονομίας». Αλλά και ο ίδιος ο Μαρξ δημοσίευσε στο ίδιο περιοδικό δύο από τα σημαντικότερα κείμενα της πρώτης, νεανικής περιόδου του: την «Εισαγωγή στην κριτική της εγγελιανής θεωρίας του δικαίου» και το «Εβραϊκό Ζήτημα».

Μετά το κλείσιμο των *Χρονικών*, ο Μαρξ και ο Ένγκελς συνεργάζονται με ένα άλλο γερμανόφωνο, αντιπολιτευτικό περιοδικό που έβγαινε στο Παρίσι, το *Vorwärts!* (*Εμπρός*). Το περιοδικό αυτό του Χάινριχ Μπερνστάιν εκδιδόταν από το 1830 και είχε ευρύ κοινό στις γερμανικές μεταναστευτικές κοινότητες, από την Αμερική και την Αγγλία μέχρι το Βέλγιο και την Ελβετία. Ένας Μαρξ που, αυτή τη φορά, στρέφεται εναντίον όχι μόνο του απολυταρχισμού, αλλά και της ατομικής ιδιοκτησίας, εξυμνώντας το προλεταριάτο ως καθολική, απελευθερωτική τάξη φέρνει στον εκδότη του όχι μόνο το ταλέντο του αλλά και μύριες σκοτούρες. Οι πρωσικές μυστικές υπηρεσίες κινητοποιούνται, το Βερολίνο ασκεί έντονη πίεση στο Παρίσι, και τελικά η γαλλική κυβέρνηση υποκύπτει και απελαύνει τον Μαρξ, ο οποίος καταφεύγει, αρχές του 1845, στις Βρυξέλλες, όπου λίγο αργότερα θα τον ακολουθήσει και ο Ένγκελς. Στη βελγική πρωτεύουσα ο Μαρξ θα συνεχίσει την επεισοδιακή, δημοσιογραφική του καριέρα αρθρογραφώντας σποραδικά στη *Deutsche-Brüsseler Zeitung* (Γερμανική Εφημερίδα των Βρυξελλών). Αυτά γίνονταν στο περιθώριο της επαναστατικής δουλειάς του, που θα κορυφωθεί το 1847 με τη συμμετοχή του στη νεοπαγή Ένωση Κομμουνιστών και τη συγγραφή, σε συνεργασία με τον Ένγκελς, του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος*, τον Ιανουάριο του 1848, παραμονές της μεγάλης, δημοκρατικής, «ηπειρωτικής επανάστασης», που κλόνισε τα απολυταρχικά καθεστώτα σε σειρά ευρωπαϊκών κρατών.

Η Νέα εφημερίδα του Ρήνου

Η ήττα της επανάστασης του 1848 στη Γαλλία μετατόπισε τις ελπίδες του Μαρξ στη γενέτειρά του. Τον Απρίλιο, ο Μαρξ μετακομίζει στην Κολωνία, όπου την 1η Ιουλίου εκδίδεται το πρώτο φύλλο της *Neue Rheinische Zeitung* (Νέας Εφημερίδας του

Ρήνου) υπό τη διεύθυνσή του. Η γενική στρατηγική διαγραφόταν τώρα καθαρά στη σκέψη του Μαρξ: Το προλεταριάτο οφείλει να πρωταγωνιστήσει στη δημοκρατική επανάσταση, σε συμμαχία με τη ριζοσπαστική-δημοκρατική αστική τάξη και στη συνέχεια να προχωρήσει στην κομμουνιστική, εναντίον της. Όσο για το πολιτικό υποκείμενο της επανάστασης, ο Μαρξ έριχνε το βάρος στο «κόμμα με την ευρεία έννοια», όχι μια συνωμοτική, σχεταριστική οργάνωση αλλά έναν ευρύ, επαναστατικό συνασπισμό με γραμμή μαζών. Αργότερα, ο Ένγκελς θα εξηγούσε ως εξής το ρόλο της νέας, καθημερινής εφημερίδας στο όλο εγχείρημα:

Το προλεταριάτο, μη έχοντας ακόμα συνείδηση του δικού του ιστορικού ρόλου, ήταν υποχρεωμένο στη μεγάλη του μάζα να αναλάβει πρώτα το ρόλο της πρωτοποριακής άκρας αριστερής πτέρυγας της αστικής τάξης. Οι Γερμανοί εργάτες έπρεπε πριν απ' όλα να κατακτήσουν τα δικαιώματα που τους ήταν απαραίτητα για την αυτοτελή οργάνωσή τους σε ταξικό κόμμα: την ελευθερία του Τύπου, της οργάνωσης και της συγκέντρωσης [...].

Έτσι, όταν ιδρύσαμε μια μεγάλη εφημερίδα στη Γερμανία, μας είχε καθοριστεί από μόνη της η σημαία. Και η σημαία αυτή μπορούσε να είναι μονάχα η σημαία της δημοκρατίας, όμως μιας δημοκρατίας που πάντα και σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση πρόβαλε τον ειδικό προλεταριακό της χαρακτήρα, που ωστόσο δεν μπορούσε ακόμα να τον γράψει μια για πάντα στο λάβαρό της. Αν δεν ενεργούσαμε έτσι, αν δεν πιάναμε το κίνημα από το πιο προχωρημένο, πραγματικά προλεταριακό άκρο του που υπήρχε τότε και δεν το προωθούσαμε παραπέρα, δεν θα μας έμενε τίποτα άλλο παρά να κηρύσσουμε τον κομμουνισμό από καμιά μικρή επαρχιακή εφημερίδουλα και, αντί να ιδρύσουμε ένα μεγάλο κόμμα δράσης, να φτιάξουμε μια μικρή αίρεση. Για κήρυκες όμως στην έρημο είμαστε ακατάλληλοι κι αυτό γιατί είχαμε μελετήσει πολύ καλά τους ουτοπικούς. Δεν είχαμε φτιάξει το πρόγραμμά μας για τέτοιο σκοπό¹⁰.

Αναφορικά με το πολιτικό πρόγραμμα της εφημερίδας, ο Ένγκελς το συνοψίζει σε δύο σημεία: «Ενιαία, αδιαίρετη γερμανική δημοκρατία και πόλεμος ενάντια στη Ρωσία, που περιλάβαινε σαν όρο την αποκατάσταση της Πολωνίας»¹¹. Η έντονη εχθρότητα στη Ρωσία δικαιολογούνταν από το γεγονός ότι το απολυταρχικό, τσαρικό καθεστώς ήταν ο βασικός χωροφύλακας των ευρωπαϊκών λαών και έπνιξε στο αίμα κάμποσες δημοκρατικές εξεγέρσεις την επαναστατική περίοδο του 1848-1849. Ωστόσο, κάποιες φορές εκφυλιζόταν σε προκατάληψη εναντίον όλων των σλαβικών λαών (με εξαίρεση τους Πολωνούς) και υποτίμηση των επαναστάσεών τους, πιστεύοντας ότι, με την εξασθένηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, θα ενίσχυαν τη γεωπολιτική δύναμη του τσάρου – κάτι που ισχύει και για ορισμένες κρίσεις των δύο διανοητών για την Ελληνική Επανάσταση. Αίφνης ο Ένγκελς, απαντώντας στην *Έκκληση προς τους Σλάβους αδελφούς* του Ρώσου αναρχικού Μιχαήλ Μπακούνιν, έγραφε: «Το μίσος για τους Ρώσους είναι το πρώτο επαναστατικό πάθος των Γερ-

μανών και, μετά την επανάσταση, σ' αυτούς έρχονται να προστεθούν οι Κροάτες και οι Τσέχοι. Μαζί με τους Ούγγρους και τους Πολωνούς, περιφρουρούμε την επανάσταση με τρομοκρατία κατά των σλαβικών εθνών». Στη συνέχεια, ο Ένγκελς καλούσε σε «αγώνα χωρίς οίκτο, αγώνα ζωής και θανάτου με τους Σλάβους προδότες της επανάστασης, που τους πρέπει η εξόντωση και η τρομοκρατία, όχι για χάρη της Γερμανίας, αλλά για χάρη της επανάστασης»¹².

Γεγονός είναι ότι η μαχητικά αντιρωσική και φιλοπολωνική στάση της *Neue Rheinische Zeitung* της επέτρεπε να βρίσκει συμπάθειες όχι μόνο σε προλεταριακούς, αλλά και σε αστικούς-πατριωτικούς κύκλους της Γερμανίας. Όσο για την εσωτερική λειτουργία της εφημερίδας, και πάλι η μαρτυρία του Ένγκελς είναι διαφωτιστική: «Το καθεστώς μέσα στην εφημερίδα ήταν απλούστατα η δικτατορία του Μαρξ. Μια μεγάλη, καθημερινή εφημερίδα που πρέπει να είναι έτοιμη σε ορισμένη ώρα δεν μπορεί με κανένα άλλο καθεστώς να κρατήσει συνεπή γραμμή. Εδώ όμως πρέπει να προστεθεί ότι η δικτατορία του Μαρξ ήταν αυτονόητη, αδιαφιλονίκητη και όλοι την αναγνωρίζαμε πρόθυμα. Το ξεκάθαρο μάτι και η σταθερή στάση του Μαρξ, ήταν πριν απ' όλα που έκανε το φύλλο αυτό να γίνει η πιο φημισμένη γερμανική εφημερίδα των χρόνων της επανάστασης»¹³.

Πραγματικά, παρά τα πενιχρά οικονομικά της μέσα (οι περισσότεροι από τους επιχειρηματίες που αρχικά τη στήριζαν απέσυραν τα κεφάλαιά τους μετά την έκδοση των πρώτων φύλλων της) η *Neue Rheinische Zeitung* έφτασε να έχει 6.000 συνδρομητές και να είναι η δεύτερη σε κυκλοφορία και πρώτη σε επιρροή εφημερίδα της Κολωνίας. Καθοδηγητικός ήταν ο ρόλος της σε ένα μαζικό κίνημα πολιτικής ανυπακοής, με αιχμή την άρνηση καταβολής φόρων στο κράτος. Στο θεωρητικό πεδίο η κυριότερη κληρονομιά που άφησε πίσω της η *Neue Rheinische Zeitung* ήταν η επεξεργασία της ιδέας της διαρκούς επανάστασης (με συγχώνευση του δημοκρατικού και του προλεταριακού σταδίου σε μία ενιαία διαδικασία), σπέρματα της οποίας υπήρχαν ήδη στο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*. Από τις στήλες της εφημερίδας, ο Μαρξ έγραψε: «Η ιστορία της πρωσικής μπουρζουαζίας και η όλη πορεία της γερμανικής μπουρζουαζίας από τον Μάρτη μέχρι τον Νοέμβρη, δείχνουν τούτο: ότι στη Γερμανία είναι αδύνατη μια καθαρά αστική επανάσταση και η εγκαθίδρυση της αστικής κυριαρχίας με τη μορφή της συνταγματικής μοναρχίας. Είτε θα υπάρξει απολυταρχική, φεουδαρχική αντεπανάσταση, είτε σοσιαλιστική-λαϊκοδημοκρατική επανάσταση»¹⁴.

Η καταστολή της γερμανικής επανάστασης από τις πρωσικές ξιφολόγες σφράγισε τη μοίρα της. Μετά σειρά δικαστικών διώξεων, η εφημερίδα έκλεισε στις 19 Μαΐου του 1849 και ο Μαρξ αναγκάστηκε να πάρει και πάλι το δρόμο της ξενιτιάς, ενώ ο Ένγκελς πήγε στο Παλατινάτο και έγινε υπασπιστής στα επαναστατημένα στρατεύματα του Βίλιχ. Στο Λονδίνο, όπου καταφεύγει ύστερα από μια σύντομη στάση στο Παρίσι, για να ρίξει άγκυρα μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Μαρξ

θα επανεκδώσει το 1850 τη *Neue Rheinische Zeitung* με την προσθήκη *Πολιτική και οικονομική επιθεώρηση*. Η έκδοση θα ζήσει μόνο για ένα εξάμηνο, θα δώσει ωστόσο τη δυνατότητα στον Μαρξ να γράψει αρκετά σημαντικά άρθρα, ορισμένα εκ των οποίων εκδόθηκαν σε βιβλία, με κυριότερο τους *Ταξικούς αγώνες στη Γαλλία*. Στην ίδια εφημερίδα ο Ένγκελς θα δημοσίευε το έργο του, που επίσης εκδόθηκε σε βιβλίο, *Οι πόλεμοι των χωρικών*. Παράλληλα, ο Μαρξ συνεργάζεται με άλλα έντυπα, όπως το μηνιαίο περιοδικό του Βάιντεμαγκερ *Die Revolution*, το δεύτερο τεύχος του οποίου φιλοξενεί το εκτενές άρθρο και μετέπειτα σημαντικό βιβλίο του Μαρξ *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*. Ένα υπόδειγμα εν θερμώ εφαρμογής του ιστορικού υλισμού στην ανάλυση της καυτής πολιτικής συγκυρίας, στο οποίο ο Μαρξ ασκεί με αριστουργηματικό τρόπο την τέχνη της πολεμικής μεθύμα τον Γάλλο ηγεμόνα.

Ανάμεσα στον Παλιό και τον Νέο Κόσμο

Καθώς η Ένωση των Κομμουνιστών εκφυλίστηκε γρήγορα σε αλληλογρονθοκοπούμενες σχέτες εξόριστων επαναστατών, ο Μαρξ, μετά την αποτυχημένη απόπειρα συνεργασίας με την εφημερίδα των χαρτιστών *Ο φίλος του λαού*, αποσύρθηκε από την καθαυτό πολιτική δράση. Τα επόμενα 14 χρόνια (από το 1850 ως το 1864) το βασικό του στέκι θα είναι η έξοχη βιβλιοθήκη του Βρετανικού Μουσείου, όπου θα προετοιμάσει το θεμελιώδες έργο του *Το Κεφάλαιο*, όπως και τα υπόλοιπα, σημαντικά βιβλία πολιτικής οικονομίας. Στο χείλος της απόγνωσης, καθώς οι συνθήκες ζωής της οικογένειάς του ήταν πραγματικά άθλιες την πρώτη περίοδο, είδε μια ουρανόπεμπτη ευκαιρία στο πρόσωπο του Τσαρλς Ντάνα, διευθυντή της μεγάλης κυκλοφορίας αμερικανικής εφημερίδας *New York Tribune* (συνέχισε να εκδίδεται ως το 1967 με τον τίτλο *New York Herald Tribune*), ο οποίος του πρότεινε να γίνει, έναντι τακτικής αμοιβής, μόνιμος ανταποκριτής της εφημερίδας στο Λονδίνο, ουσιαστικά υπεύθυνος για τη κάλυψη του συνόλου των ευρωπαϊκών θεμάτων. Ο Μαρξ δέχτηκε αμέσως και στις 8 Αυγούστου 1851 έγραφε τα εξής στον φίλο του, τον Ένγκελς: «Η *New York Tribune* πρότεινε συνεργασία επ' αμοιβή σε μένα και στον Φράιλιγκραντ. Είναι η πρώτη σε κυκλοφορία εφημερίδα της Β. Αμερικής. Αν σου είναι δυνατό, γράψε μου μέχρι την Παρασκευή 15 Αυγούστου στ' αγγλικά ένα άρθρο για την κατάσταση στη Γερμανία. Θα είναι μια υπέροχη αρχή!» Και μια βδομάδα αργότερα: «Όσο για τη *New York Tribune*, πρέπει να με βοηθήσεις. Εγώ τώρα είμαι όλος βυθισμένος στην οικονομία. Γράψε μια σειρά από άρθρα για τη Γερμανία από το 1848 και ύστερα. Πνευματώδη και τολμηρά»¹⁵. Ο Ένγκελς δέχτηκε κι έγραψε μια σειρά 18 άρθρων, που δημοσιεύτηκαν με το όνομα του Μαρξ. Ο αλτροουιστής «Στρατηγός» πήρε το μυστικό στον τάφο του – μάλιστα στη σύντομη βιογραφία του Μαρξ που

έγραφε χαρίζει όλα τα άρθρα στον μεγάλο απόντα. Μόνο μετά το θάνατό του, το 1913, όταν είδε το φως της δημοσιότητας η *Αλληλογραφία* του με τον «Μαύρο», φανερώθηκε η αλήθεια.

Η συνεργασία του Μαρξ (και του Ένγκελς) με τη *New York Tribune* κράτησε 14 ολόκληρα χρόνια, από το 1851 έως το 1864. Συνολικά, η εφημερίδα δημοσίευσε 487 άρθρα, άλλα ενυπόγραφα και άλλα ως άρθρα της σύνταξης: Τόσο ώριμος δημοσιογράφος είχε γίνει ο Καρλ Μαρξ, που έφτασε, από το γραφείο του στο Λονδίνο, να βάζει τα γυαλιά στη σύνταξη μιας προοδευτικής, υψηλού κύρους εφημερίδας της Νέας Υόρκης, η οποία με 200.0000 περίπου αναγνώστες την ημέρα ήταν η μεγαλύτερη εκείνη την εποχή εφημερίδα του κόσμου. Από τα 487 άρθρα, ο Μαρξ έγραψε ο ίδιος 350, ο Ένγκελς 125, ενώ 12 άρθρα τα έγραψαν από κοινού¹⁶. Δεν επρόκειτο, βέβαια για συνηθισμένα άρθρα στον αφρό της επικαιρότητας, αλλά για αληθινές πραγματείες, που κάλυπταν ολόπλευρα τις οικονομικές, πολιτικές ή και στρατιωτικές εξελίξεις στις κραταίες χώρες της γηραιάς ηπείρου και στις αποικίες τους. Οι εκλογές και η κοινωνική φύση των πολιτικών κομμάτων στην Αγγλία, η επανάσταση και η αντεπανάσταση στη Γερμανία, η ιταλική ενοποίηση και ο Γκαριμπάλντι, η Ελληνική Επανάσταση, ο Πόλεμος στην Κριμαία, οι Πόλεμοι του Οπίου στην Κίνα, η στάση του ινδικού στρατού εναντίον των Βρετανών και ο Αμερικανικός Εμφύλιος είναι ορισμένα μόνο από τα μεγάλα γεγονότα του 19ου αιώνα που κάλυψε στις εμβριθείς αναλύσεις του ο δημοσιογράφος-ανταποκριτής Μαρξ.

Κάποιοι έγραψαν, όχι εντελώς αδικαιολόγητα, πως αποτελεί ειρωνεία της Ιστορίας το γεγονός ότι ο έντονα ρωσοφοβικός και συχνά φιλοαμερικανός Μαρξ κατέληξε να δοξάζεται στη Ρωσία και να δαιμονοποιείται στην Αμερική. Είναι αλήθεια ότι σε πολλά κείμενά του, και ιδιαίτερα στις αναλύσεις του για τον Αμερικανικό Εμφύλιο στη *New York Tribune*, και αργότερα στην αυστριακή *Die Presse*, εκφράζει την υποστήριξή του στο στρατόπεδο των Βορείων, υπολογίζοντας στην απελευθερωτική, δημοκρατική δυναμική του Αμερικανικού Εμφυλίου και τις δυνατότητες του νεαρού, ταχύτατα αναπτυσσόμενου αμερικανικού, βιομηχανικού προλεταριάτου. Μάλιστα το 1864 θα στείλει συγχαρητήριο τηλεγράφημα εκ μέρους της νεοπαγούς Διεθνούς των Εργατών στον Αβραάμ Λίνκολν για την επανεκλογή του στην προεδρία, όπου θα γράψει:

Οι εργάτες της Ευρώπης έχουν πεισθεί ότι, αν ο πόλεμος της Ανεξαρτησίας της Αμερικής (απέναντι στη Βρετανία) εγκαινίασε την εποχή της ανόδου των αστικών τάξεων, ο αμερικανικός πόλεμος κατά της δουλείας αναγγέλλει μια νέα εποχή ανόδου των εργατικών τάξεων. Βλέπουν ως αναγγελία της νέας εποχής το γεγονός ότι ο κλήρος έλαχε στον Αβραάμ Λίνκολν, το ενεργητικό και θαρραλέο τέκνο της αμερικανικής εργατικής τάξης, για να οδηγήσει τη χώρα του σε μια απαράμιλλη μάχη για τη χειραφέτηση μιας αλυσοδεμένης φυλής και την αναδόμηση της κοινωνίας¹⁷.

Ωστόσο, η θέση περί «αμερικανοφιλίας» και «ρωσοφοβίας» του Μαρξ πρέπει να μετριάσει. Στις αναλύσεις του στη *New York Tribune* καθιστά σαφές ότι ο εμφύλιος δεν ήταν επιλογή των Βορείων και του Λίνκολν, αλλά επιβλήθηκε από τους Νότιους και ότι το πραγματικό διακύβευμα δεν ήταν η απελευθέρωση των μαύρων αλλά η μορφή του κράτους (χαλαρή συνομοσπονδία ή συγκεντρωτικό κράτος). Από την άλλη, δεν είναι τυχαίο ότι ο Μαρξ βάλθηκε να μάθει ρωσικά έχοντας περάσει το πεντηκοστό έτος της ηλικίας του: Την τελευταία περίοδο της ζωής του έδειχνε να εκτιμά ότι το κέντρο βάρους της επανάστασης μετατοπίζεται από τη δυτική Ευρώπη στην ανατολική, μάλιστα πρόβλεψε ότι η Ρωσία θα γινόταν αδύναμος κρίκος, εν μέρει λόγω της εκβιομηχάνισης και εν μέρει των κοινοτικών μορφών αγροτικής οικονομίας. Όπως όλοι οι θνητοί, έτσι κι ο Μαρξ είχε τις υπερβολές, τις προκαταλήψεις και τις εμμονές του, αλλά δεν υπήρξε ποτέ δογματικός και στενοκέφαλος.

Από τα πιο ενδιαφέροντα και πυκνά σε θεωρητικές γενικεύσεις άρθρα του Μαρξ στη *New York Tribune* είναι εκείνα που αφορούν τη βρετανική αποικιοκρατία στις Ινδίες¹⁸. Εδώ ο Μαρξ επιτίθεται στην ευρύτατα διαδεδομένη εκείνη την εποχή (αλλά και σήμερα) θεωρία που υποστήριζε ότι το ελεύθερο εμπόριο ωφελεί τους πάντες, σαν ευεργετική παλίρροια που ανυψώνει όλες τις βάρκες. Με αυστηρή οικονομική τεκμηρίωση, υποστηρίζει ότι η εισβολή του βρετανικού καπιταλισμού καταστρέφει τις παραδοσιακές, ασιατικές δομές της ινδικής κοινωνίας, χωρίς να συγκροτεί στη θέση της άλλες, παγιδύνοντας τη χώρα σε ένα φαύλο κύκλο. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο Μαρξ προσφέρει σε εμβρυακή μορφή βασικά στοιχεία των μετέπειτα θεωριών για τον ιμπεριαλισμό, την άνιση ανάπτυξη (ή ανάπτυξη της υπανάπτυξης) και τη δομική πόλωση του παγκοσμίου συστήματος σε κέντρα και περιφέρειες.

Ως μόνιμος κάτοικος του Λονδίνου, κέντρου της αυτοκρατορίας όπου ο ήλιος δεν έδνε ποτέ, ο Μαρξ μοιραία επηρεάζεται ως ένα βαθμό από τον ευρωκεντρισμό και τη λογική του «εκπολιτιστικού» ρόλου του βρετανικού ιμπεριαλισμού –κυρίως, με τη δημιουργία υποδομών και υλικών βάσεων για την ανάπτυξη της αστικής ζωής και ενός ενιαίου, ινδικού κράτους– απέναντι στον «βάρβαρο εγωισμό» και τη «φυτική ζωή» των υποτελών Ινδών, τους οποίους βλέπει ως αντικείμενα εκμετάλλευσης και καταπίεσης αλλά όχι ακόμη ως δυνητικά υποκείμενα της ιστορίας¹⁹. Σε διαμετρική αντίθεση όμως με τους απολογητές της αποικιοκρατίας, τονίζει: «Οι Ινδοί δεν θα δρέψουν τους καρπούς των στοιχείων μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας που διαχέονται στη χώρα τους από τη βρετανική μπουρζουαζία μέχρις ότου στην ίδια τη Μεγάλη Βρετανία το βιομηχανικό προλεταριάτο εκτοπίσει τις κυρίαρχες τάξεις ή μέχρις ότου οι ίδιοι οι Ινδοί έχουν δυναμώσει αρκετά ώστε να απαλλαγούν από τον βρετανικό ζυγό». Και τελειώνει το εν λόγω άρθρο με μια γλαφυρή μεταφορά για το είδος της ιστορικής «προόδου» στην αστική κοινωνία: «Όταν μια μεγάλη κοινωνική επανάσταση θα έχει κυριαρχήσει πάνω στα αποτελέσματα της αστικής

εποχής, στην παγκόσμια αγορά και στις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις, και θα τις έχει υποτάξει στον κοινό έλεγχο των πιο αναπτυγμένων εθνών, μόνο τότε η ανθρώπινη πρόοδος θα πάψει να μοιάζει με το απαίσιο, παγανιστικό εκείνο ξόρανο που δεν πίνει νέκταρ παρά μόνο από τα κρανία των ηττημένων»²⁰.

Υστερόγραφο

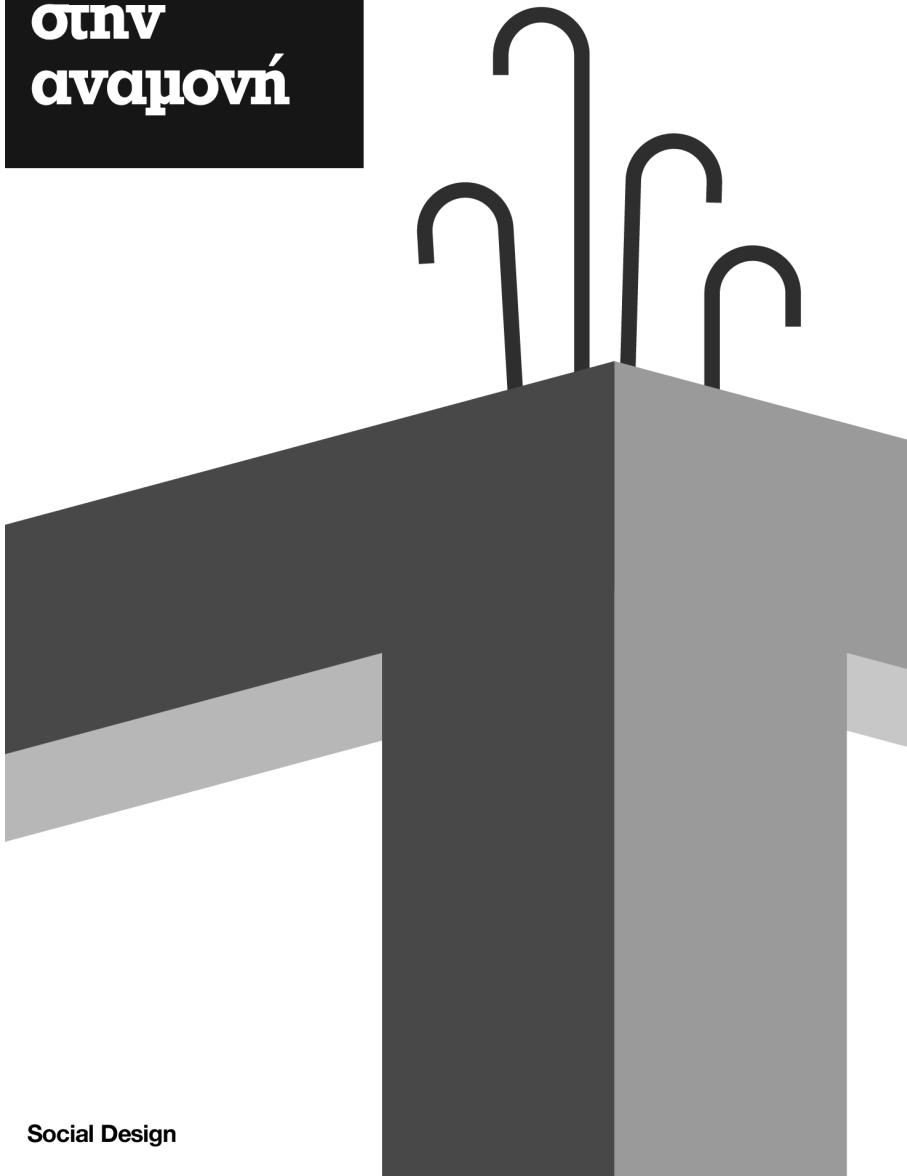
Ο Καρλ Μαρξ έσβησε ήσυχα, καθισμένος μπροστά στο γραφείο του, το απομεσήμερο της 14ης Μαρτίου 1883, αφήνοντας πίσω του πολλά ανολοκλήρωτο κείμενα, τα περισσότερα από τα οποία επιμελήθηκε και δημοσίευσε στη συνέχεια ο Ένγκελς. Ένα όχι και τόσο γνωστό, αδημοσίευτο κείμενο βρέθηκε στα παιδικά λευκώματα που διατηρούσαν οι κόρες του από τη δεκαετία του 1860, όταν ήταν της μόδας στην Αγγλία ένα παιχνίδι ερωτήσεων και απαντήσεων που λεγόταν «Εκμυστηρεύσεις»²¹. Παιδί με τα παιδιά του, διασκεδαστικός χαζομπαμπάς, ο Μαρξ άφησε πίσω του τις εξής «Εκμυστηρεύσεις», οι οποίες μας επιτρέπουν να ρίξουμε μια λαθραία, δημοσιογραφική ματιά στο χαρακτήρα του, ενώ αρχίζουν και τελειώνουν με δύο εξαιρετικά χρήσιμες συμβουλές για τους δημοσιογράφους – και όχι μόνο:

Προτέρημα που εκτιμάτε	Απλότητα
– Στον άνδρα	Δύναμη
– Στη γυναίκα	Αδυναμία
Προτέρημα που σας χαρακτηρίζει	Σταθερή προσηλώνση σ' ένα σκοπό
Ελάττωμα που συγχωρείτε	Ευπιστία
Ελάττωμα που μισείτε	Δουλοπρέπεια
Απασχόληση που προτιμάτε	Να ψαχουλεύω στα βιβλία
Ήρωας	Σπάρτακος, Κέπλερ
Ηρωίδα	Μαργαρίτα Κεμπ
Λουλούδι	Δάφνη
Χρώμα	Κόκκινο
Γνωμικό	Nihil humani a me alienum puto (Τίποτα το ανθρώπινο δεν μου είναι ξένο)
Αρχή	De omnibus dubitandum (Να αμφιβάλετε για τα πάντα).

Σημειώσεις

1. «The President and the Press», ομιλία του προέδρου Τζον. Φ. Κέννεντυ στο «Waldorf-Astoria», 27 Απριλίου 1961 (<http://www.jfklibrary.org/j042761.htm>).
2. Leon Trotsky, *The War Correspondence: The Balkan Wars 1912-13*, Pathfinder Press, 1981.
3. Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke* (MEW), τόμ. I, 1988-1990, σ. 190.
4. Στο ίδιο, σ. 173.
5. F. Engels, *Biography of Marx*, www.marxists.org.
6. B. Cottret, “Karl Marx: Une vie entre romantisme et révolution”, Perrin, 2010, σ. 48.
7. Στο ίδιο, σ. 58.
8. MEW, τόμ. I, σ. 105-108.
9. Cottret 2010, *ό.π.*, σ. 83.
10. Κ. Μαρξ/Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά έργα*, τόμ. II, σ. 381- 382, *χ.χ.*
11. Στο ίδιο, σ. 383.
12. F. Engels, *Der demokratische Panslawismus*, τόμ. VI, MEW, σ. 286.
13. Μαρξ/Ένγκελς, *ό.π.*, σ. 383.
14. Cottret 2010, *ό.π.*, σ. 156.
15. Alberto Aiello (επιμ.), *Καρλ Μαρξ, εικονογραφημένη βιογραφία*, Θεμέλιο, 1985.
16. James Ledbetter (επιμ.), *Karl Marx, Dispatches for the New York Tribune*, Penguin, 2007.
17. K. Marx/F. Engels, “La Guerre civile aux États-Unis”, Dangeville, 1970, σ. 241.
18. Ledbetter 2007, *ό.π.*, σ. 210- 258.
19. Στο ίδιο, σ. 218, 220.
20. Στο ίδιο, σ. 224- 225.
21. Aiello 1985, *ό.π.*

**η ζωή μας
στην
αναμονή**

Social Design